

TÜRK BAROK MİMARİSİNDE BATI ANLAMINDA
BİR TEŞEBBÜS
KÜÇÜK EFENDİ MANZUMESİ

APTULLAH KURAN

Orta Doğu Teknik Üniversitesinde yardımcı profesör

Yedikule'de Hacı Evhad sokağı üzerinde cami, kütüphane ve çeşmeden teşekkül eden küçük bir bina topluluğu Türk Barok mimarisinin nevi kendine has bir örneği olarak karşımıza çıkıyor. Halil Ethem'in *Nos Mosquées de Stamboul*¹ adlı kitabında kısaca bahis konusu edilen ve aslında Nakşibendî tekkesine ait olan bu mütevazî manzume, 1957 yılında çıkan bir yangında iç mimarisi ve ahşap aksamı harap olmasına rağmen, mimari önemi hâlâ muhafaza etmektedir.

Külliye Türk Barok mimarisi devrinin son yıllarında, XIX. asır başında inşa edilmiştir. Kitâbesi bulunmayan caminin inşa tarihi kat'iyetle bilinmiyorsa da çeşmenin kitâbesinden 1825 yılından önce yapıldığını anlıyoruz.² Ancak çeşmenin taş duvar işçiliğiyle kütüphane duvarının taş işçiliğinin eş olması, ve ileride göstermeğe çalışacağımız gibi, cami-kütüphane-çeşme topluluğunun bir bütün teşkil etmesi, cami-kütüphane kütesinin yine aynı yıllarda ve muhtemelen aynı mimar tarafından yapılmış olduğuna işaret etmektedir.

Küçük Efendi-yahut Fevziye-Camiinin banisi Şeyh Muhammed Abd-ür-Reşid olup cami haziresinde yatmaktadır. Bu zatın Ayasofya

¹ Halil Edhem, *Nos Mosquées de Stamboul*; tercüme eden E. Mamboury. İstanbul, Kanaat Kütüphanesi, 1934. 128-129.

Kitap, yazarın *Camilerimiz* (İstanbul, Kanaat Kütüphanesi 1932) adlı eserinin tercümesidir. Ancak Küçük Efendi Camii *Camilerimiz*'de ele alınmamış; yalnız Fransızca tercümesine konulmuştur.

² Kilk-i ter verdi iki tarih-i taba âb
Bendesi Pertev olup bu beyt ile ratb ül-lisan
Çeşme yaptırdı civar-ı Cami-i Fevziyyede
Kulzüm-i birr-ü sahâb-ı âtîfet Mahmud Han
1241

(İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, İstanbul, Maarif Matbaası, 1943. I. 250).

vaızı Feyzullah Şükrü Efendi'nin oğlu olması kuvvetle muhtemeldir.³ Abd-ür-Reşid Efendi'nin de Küçük Efendi lâkabiyle anıldığı⁴ ve H. 1274 (1857) de vefat ettiği lâhit kitâbesinden anlaşılmaktadır.

Cami, plân itibariyle Türk Barok mimarisinin en orijinal eserlerinden biridir. Enlemesine tertiplenmiş beyzî bir iç hacim on ahşap direk üzerine oturtulmuş yine beyzî ahşap bir kubbeye örtülüdür. Direkler ile dış duvar arasında iç hacmi çevreleyen galeri, methal üzerinde, bugün kaybolmuş olan, bir hünkâr mahfili⁵ şeklinde tertiplenmiştir. Kible tarafında ise galeri devam etmez, mihrap ekseninde kesilerek iki ucu iki adet minber ile son bulur. Böylece mihrabın önünde açık ve ferah bir mekân yaratılmıştır. Çifte minberden başka camide iki kürsü ve üç mihrap vardır. Kürsüler ve talî mihraplar galerinin uçlarında bulunan minberler ile birlikte düşünülmüştür. Orta mihrap Türk Barok camilerinde ekseriya görüldüğü gibi bir çıkıntı içerisindedir. Fakat diğerlerinden farklı olarak mihrabın arkasında bulunan bir hücre mihrap içine açılmış bir boşluk yoluyla cami hacmine bağlanmış; boşluk bir perdeyle örtülmüştür.

Kütüphane binası cami kütesine girişin sağ tarafından kenetlenmiştir. Cami ile içeriden irtibatlı küçük bir oda ve bir methalden ibarettir. Cami ile birleştiği yerde köşenin kırık olması yüzünden pencereleri karşılıklı değildir. Fakat bunun haricinde tamamen simetrik bir binadır. Minare, cami ile kütüphane kütlelerinin iltisak noktasına yerleştirilmiş, böylelikle iki kütle birbirine sıkıca bağlanmıştır.

Çeşme ile ana bina arasında fizikî bir bağ yoksa da çeşmenin kütüphane ekseninde bulunması ve çeşmenin kapılarıyla kütüphanenin merdivenleri arasındaki kaçınılmaz irtibat çeşmeyi külliye-nin bölünmez bir parçası haline getiriyor. Çeşme sokağa muvazi olarak inşa edilen ondüle bir duvar şeklindedir. Yola bakan yüzündeki üç çıkıntıdan merkezdekinde bulunur. Eksen üzerinde ana çeşme ile

³ "Fezullah Şükrü Efendi Katar meşayihinden olup Ayasofya vaızı ve reis-ül-kur'a oldu. 1229 Cemayiz'ül-âhîrinin 15'inde veft oldu. Üsküdar'da medfundur. Mahdumu Reşid Mehmed Efend dahi Sultan Ahmed vaızı olup 1270 sâlınden sonra veft olmuştur". (Mehmed Süreyya, *Sicilli-Osmani*, İstanbul, 1308. IV. 39).

⁴ "... Bir küçük şeyh denmekle bulmuş iken şöhret".

⁵ Sultan Mahmud II'nin camiye zaman zaman ziyaret ettiği hünkâr mahfilinin mevcudiyetinden anlaşılıyor. Bundan, çeşmenin Sultan Mahmud II tarafından Abd-ür-Reşid Efendi'ye bir cemile olarak inşa ettirilmiş olduğu neticesini çıkarabiliriz.

iki yanındaki tâli çeşmeler camideki üç mihraplı tertibi andırır. Orta çıkıntı kâmil beyaz mermer kaplı olup Barok üslûbunda tezyin edilmiştir. İki yan çıkıntıda kapılar, kapılarla çeşme arasında kalan girintilerde de iki pencere bulunur. Kapı ve pencerelerin süveleri mermer, beden duvarı küfeki taşındandır. Külliye'nin dış mimari itibarıyla yegâne müzeyyen kısmı çeşmenin yola bakan yüzüdür. Diğer kısımlar tuğla hatullı taş inşaattır. Kütüphane duvarlarının güzel taş işçiliği göz önüne alınarak, bugün dış yüzü sıvanmış olan cami duvarlarının da aslında sıvasız olduğunu düşünebiliriz. Binanın çatısı ve kubbenin üstü Türk kiremitiyle örtülü, minarenin soğan biçimindeki külâhı kurşun kaplıdır.

Küçük Efendi külliyesinin mimarı kimdir, bilmiyoruz. Ancak Halil Ethem tarafından *bizarre* ve *curieuse* sıfatlarıyla tasvir edilen cami aslında hakikî mânada Barok'a yaklaşan değerli bir Türk eserdir. Umumiyetle bir dış satıh plastisitesinden ileri gidemiyen⁶ Türk Barok mimarisi Küçük Efendi cami ve külliyesinde bir an için klâsik kalıplardan kurtulup Barok mimarisinin ruhuna nüfuz eden bir eser yaratabilmiştir. Zira, Küçük Efendi'de Barok, klâsik cami formuna tatbik edilen bir tezyinat çalışması olmayıp kütle tertibinden en küçük detayına kadar hareket ve dinamizm arayan, her mimari unsurun diğerine kenetlendiği, kaynadığı bir bütüne varmaya çabalayan davranışın mantikî neticesidir.

Avrupalı Barok mimar dinamizm ifade eden ellips'i daireye tercih etmiştir⁷. Küçük Efendi'de caminin kubbesi bezyîdir. İç mekân da bezyî olup dört köşe, yahut mihrap eksenini üzerinde geliştirmiş aksiyal mekâna nazaran cami mimarisi geleneğine daha uygun bir şekilde enlemesine tertiplenmiştir. Kürsü ve minber konsollarıyla, dışarı ta-

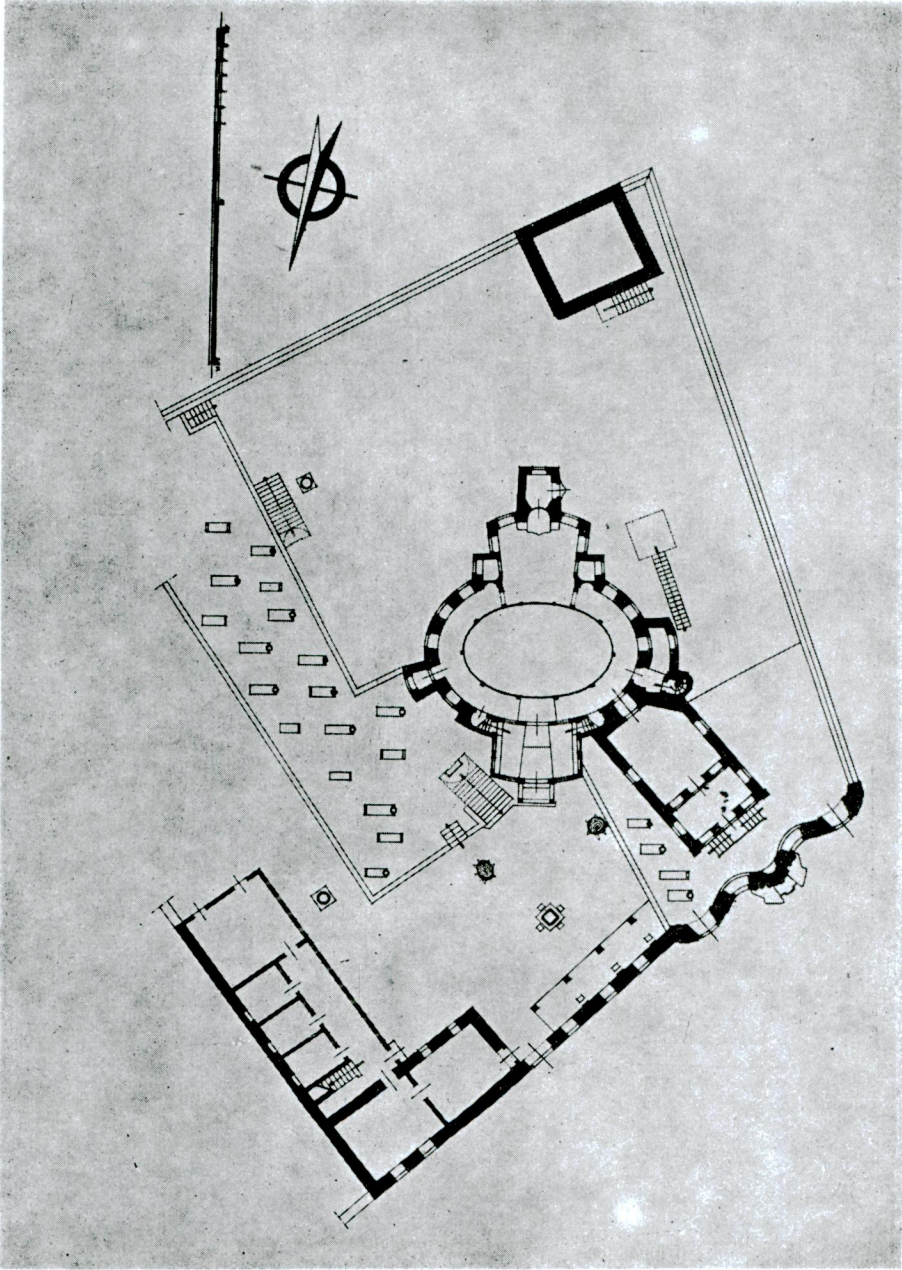
⁶ Bak: Aptullah Kuran, *Yakın Çağ Türk Mimarisi Üzerinde Bir Çalışma*; Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi; kongreye sunulan tebliğler; Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi 1962. 272.

⁷ Giacomo Vignola'nın Anna de Palafrenieri (1570), Gianlorenzo Bernini'nin S. Andrea al Quirinale (1678), Francesco Borromini'nin S. Carlo alle Quattro Fontane (1633) kiliselerinde ve Bernini'nin S. Pietro meydanında (1656) ellips formunun en güzel mimar örneklerini buluruz. Türk Barok mimarisinde nadiren, o da pencere boşluğu gibi tâli bir unsur olarak kullanılmıştır. Küçük Efendi Camisi haricinde ellips formunu önemli bir bina elemanı olarak Nuru Osmaniye Camii'nin yarı bezyî avlusunda ve Nusretiye Camii müezzin mahfilinin orta kubbesinde görürüz.

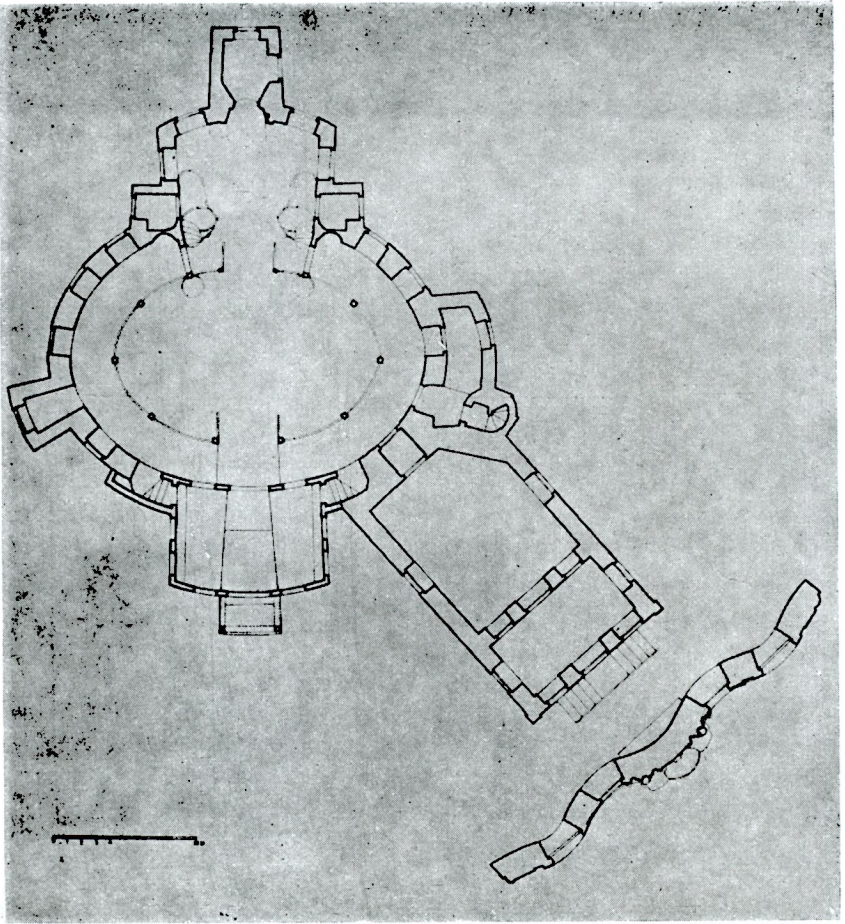
şan mahfiliyle, kıvrak avizeleri ve tipik Barok parmaklıklarıyla ve bunların yarattığı kuvvetli ritm ile iç mekânı dinamik ve hareketlidir. Belki bunun kadar önemli olan diğer bir husus da caminin kütüphaneye, kütüphanenin de çeşmeye bağlantısı, bir temanın öbürüne kaynaması, ve bu rabitanın yarattığı devamlılık ve bütünlük hissidir. Klâsik çeşmenin esasını teşkil eden ve birkaç misâl hariç —Dülgeroğlu Camii Çeşmesi gibi— Barok çeşme ve sebillerinde devam eden kütleli toplanma tezahürü Küçük Efendi külliyesinin parçası olan Mahmut II çeşmesinde görülmemekte, buradaki linear ve ondüleli mimari gerçek Barok anlamında bir açılma, genişleme ve hareket ifade etmektedir.

1957 yılında yangınla harap olduktan sonra maalesef gayet kaba bir şekilde tamir edilen cami bugünkü haliyle dahi karakterini kaybetmemiştir. Nuru Osmaniye Camii (1755) ile başlayıp Nusretiye Camii (1826) ile sona eren Türk Barok devrinin kapanış yıllarında inşa edilen Küçük Efendi cami-kütüphane-çeşme topluluğuna çok geç kalmış ve dolayısıyla Türk Mimarisi üzerinde herhangi bir tesir icra edememiş mütevazi fakat başarılı bir eser, taklitçi *Empire* devrinin arifesinde küçük de olsa mimarî tarihimiz bakımından ilgi çekici bir teşebbüs olarak bakabiliriz.

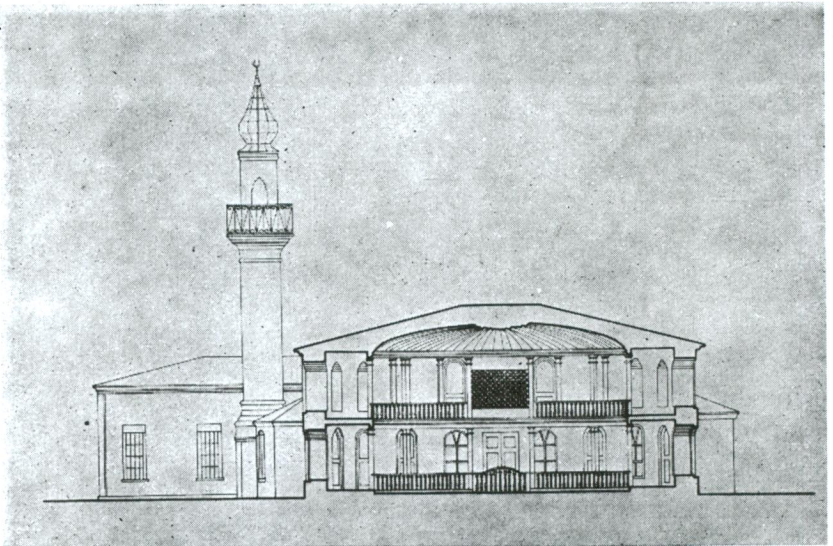
Küçük Efendi Manzumesinin umumî vaziyet plânı Millî Eğitim Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü Röleve arşivinden, caminin yangından önceki halini gösteren ve Nicholas Artamanoff tarafından çekilmiş olan dahili fotoğraflar da Harvard Üniversitesi Dumbarton Oaks koleksiyonundan temin edilmiştir.

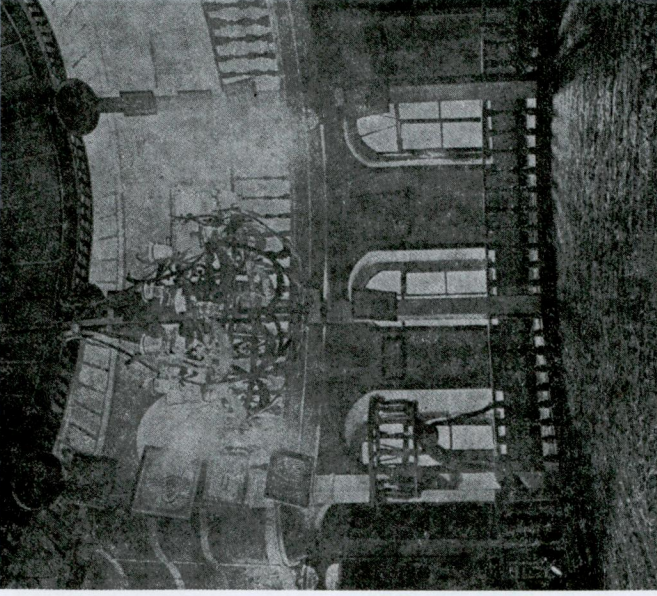
Res. 1 — Genel vaziyet plânı

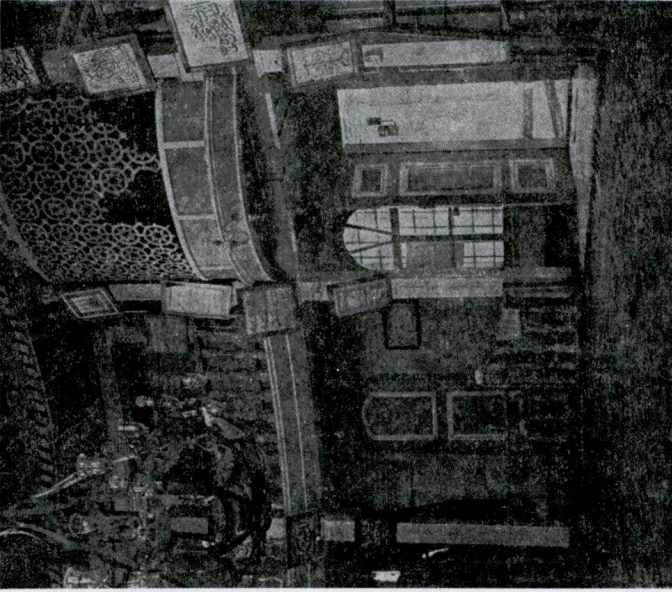
Res. 2 — Plân

Res. 3 — Enine Kesit

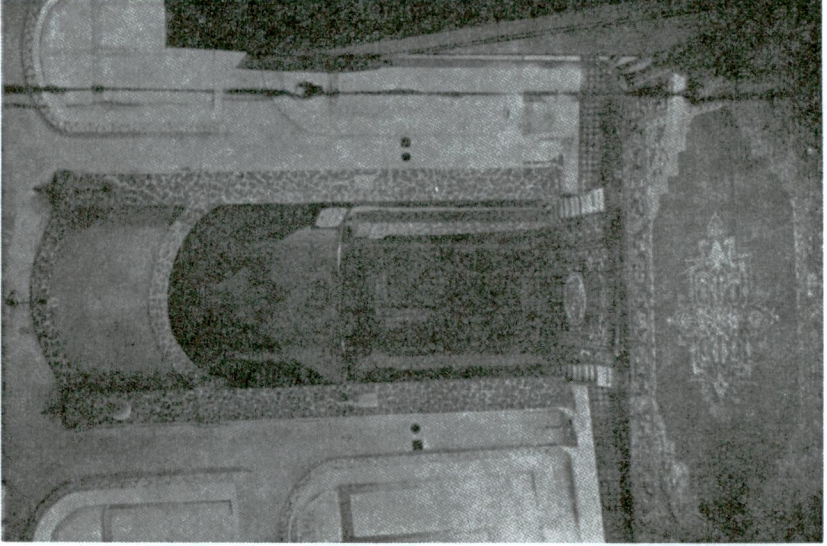

Res. 5 — İç görünüş (Yangından önceki durum).

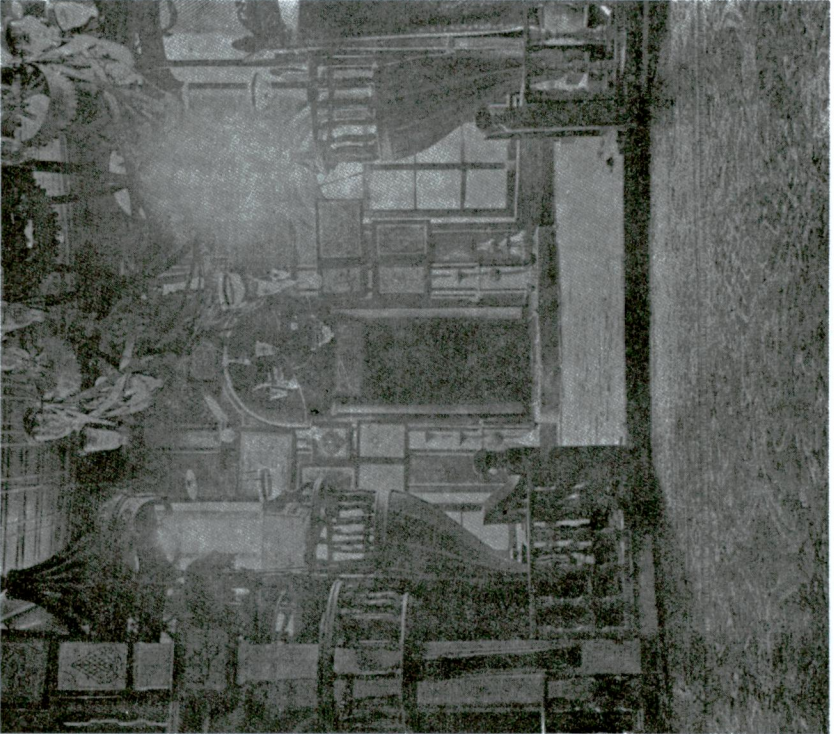

Res. 4 — Hünkâr Mahfiline bakış (Yangından önceki durum).

A. Kuran

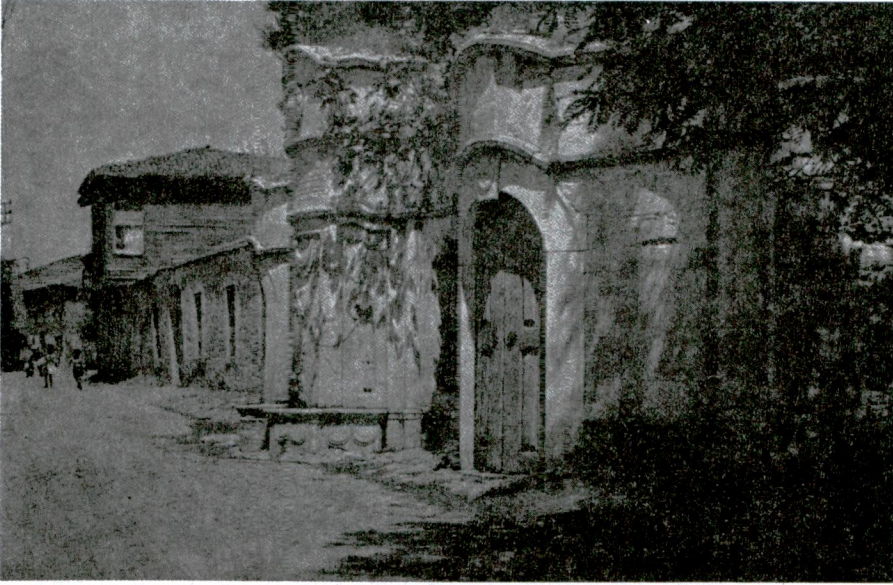
Res. 7 — Mihrab (Bugünkü hali).

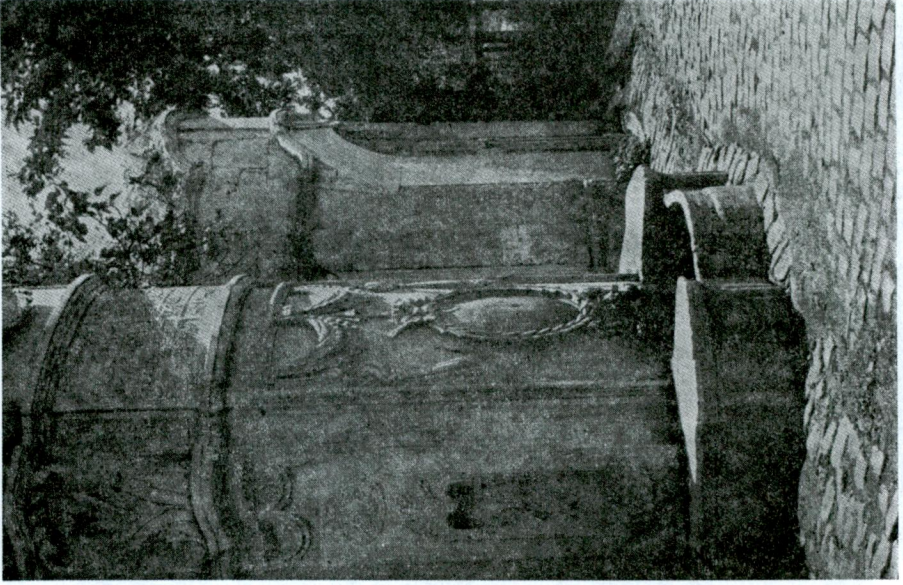
Res. 6 — Mihraba bakış (Yangından önceki durum).

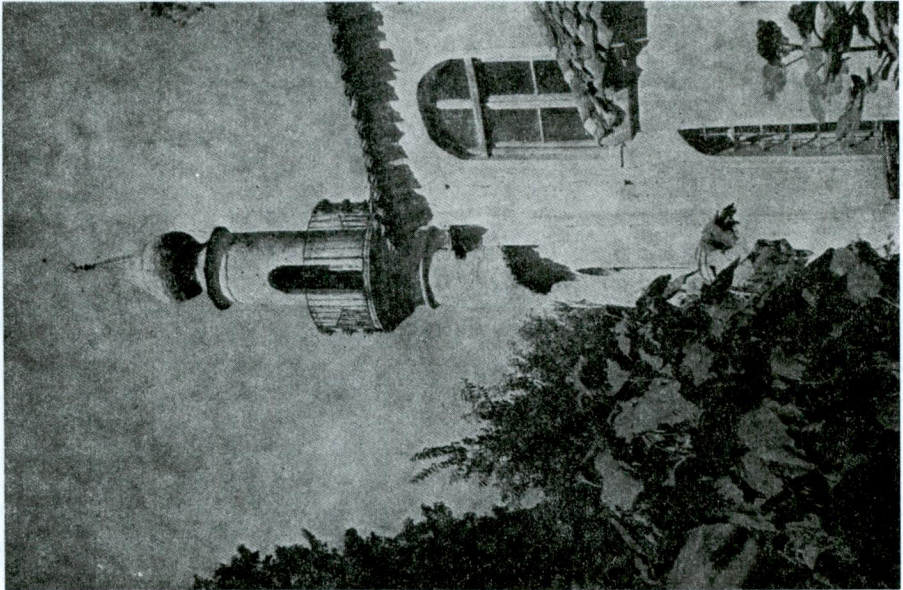
Res. 8 — Dış görünüş (Mevcut durum).

Res. 9 — Çeşme (sokaktan görünüş).

Res. 11 — Çeşme (Detay).

Res. 10 — Dış görünüş (Mevcut durum).